

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет права, публічного
управління та національної безпеки
Кафедра психології

Кваліфікаційна робота на правах
рукопису

Тишкевич Олена Валеріївна

УДК 316.346.2:159.9:342.78

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**Психологічні портрети українців з різними поведінковими
стратегіями в умовах російської агресії**

Спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Практична психологія»

Подається на здобуття освітнього ступеня **магістр**

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело

_____ Тишкевич О.В.

Керівник роботи:

Журавльова Лариса Петрівна

доктор психологічних наук, професор,
завідувачка кафедри психології

Висновок кафедри _____

за результатами попереднього захисту: _____

Протокол засідання кафедри _____

№ __ від «__» _____ 20 __ р.

Завідувач кафедри _____

(науковий ступінь, вчене звання)

(підпис)

(прізвище, ім'я, по батькові)

«__» _____ 20 __ р.

Результати захисту кваліфікаційної роботи

Здобувачка вищої освіти Тишкевич Олена Валеріївна
захистила кваліфікаційну роботу з оцінкою:

сума балів за 100-бальною шкалою _____

за шкалою ECTS _____

за національною шкалою _____

Секретар ЕК

(науковий ступінь, вчене звання)

(підпис)

(прізвище, ім'я, по батькові)

АНОТАЦІЯ

Тишкевич О. В. Психологічні портрети українців з різними поведінковими стратегіями в умовах російської агресії. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 053 – Психологія. – Поліський національний університет, Житомир, 2022.

Кваліфікаційна робота присвячена психологічним особливостям гендерних поведінкових стратегій українців в умовах російської агресії. Розглянуто історію виникнення конфлікту Росії з Україною та охарактеризовано особливості поведінкових стратегій українців в умовах російської агресії. Виокремлено основні методи дослідження, використані в кваліфікаційній роботі. Емпірично досліджено поведінкові стратегії жінок та чоловіків з різною гендерно-рольовою ідентичністю. Проведено діагностику особливостей міжособистісних взаємин в умовах війни. Узагальнено результати дослідження особистісної спрямованості в умовах російської агресії.

Ключові слова: гендер, події, ставлення, цінності, роль.

SUMMARY

Tyshkevich O. V. Psychological portraits of Ukrainians with different behavioral strategies in the conditions of Russian aggression. – Manuscript qualification work.

Qualifying work for a master's degree in specialty 053 – Psychology. – Polissya National University, Zhytomyr, 2022.

The qualification work is devoted to psychological features of gender behavioral strategies of Ukrainians in the conditions of Russian aggression. The history of the conflict between Russia and Ukraine is considered and the peculiarities of behavioral strategies of Ukrainians in the conditions of Russian aggression are characterized. The main research methods used in the qualification work are highlighted. Behavioral strategies of women and men with different gender-role identities were empirically investigated. The diagnosis of the peculiarities of interpersonal relations in the conditions of war was carried out. The results of the study of personal orientation in the conditions of Russian aggression are summarized

Key words: gender, events, attitudes, values, role.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СПРИЙНЯТТЯ ВІЙНИ ТА РЕАКЦІЯ НА АГРЕСІЮ.....	9
1.1 Історія виникнення конфлікту Росії з Україною.....	9
1.2 Вплив військових дій на психологічний стан українців.....	13
1.3 Особливості поведінкових стратегій українців в умовах російської агресії.....	15
Висновки до першого розділу.....	20
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ПОВЕДІНКОВИХ СТРАТЕГІЙ.....	21
2.1.Методологія та організація емпіричного дослідження.....	21
2.2. Формування та аналіз психодіагностичного інструментарію.....	25
Висновки до другого розділу.....	27
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ПОВЕДІНКОВИХ СТРАТЕГІЙ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	29
3.1. Дослідження поведінкових стратегій жінок та чоловіків з різною гендерно- рольовою ідентичністю.....	29
3.2. Діагностика особливостей міжособистісних взаємин в умовах війни.....	31
3.3. Вивчення особистісної спрямованості в умовах війни.....	38
Висновки до третього розділу.....	40
ВИСНОВКИ.....	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	47

ВСТУП

Життя кожного українця змінилося після 24 лютого 2022 року. Повномасштабне вторгнення зі сторони Росії на територію України зумовило в її громадян стрес і тривогу як за своє майбутнє, так і за майбутнє своєї родини та країни. Всі українці опинилися в абсолютно різних умовах: прифронтовому місті, окупованому населеному пункті, відносно безпечній місцевості. Люди опинилися в стресовому стані, що змінило їх патерни поведінки.

Сьогодні поставило надзвичайно великі виклики до психологічних властивостей всього українського народу. Українці були змушені швидко адаптуватися до нових умов життя у військовий час, реалізовувати нові форми міжособистісної взаємодії, а також нові поведінкові стратегії. У даному випадку як особливо критичні виокремлюємо два аспекти: а) зміни, що відбулися та продовжують відбуватися в країні є непередбачуваними та надзвичайно раптовими для громадян, що ускладнює процеси позитивної адаптації до військового стану та бойових дій; б) в таких стресових та кризових умовах загроза, яка виникла та продовжує існувати, стосується найбільш вагомих і значущих сфер життя людини – її життєздатності, власне життя, здоров'я, психологічного благополуччя, можливості забезпечувати базові потреби, тощо [52].

З дня російського вторгнення минуло більш як 10 місяців. За цей період змінилися майже всі умови нашого життя, діяльності, міжособистісної взаємодії, настрої, споживацькі можливості. Може здаватися, що під час війни часу на позитивні емоції та переживання немає. Безумовно, трапляються ситуації, коли це справді так. Зокрема, якщо людина мусить всю свою енергію та увагу спрямувати на захист себе і своїх рідних, то, зазвичай, ані її тіло, ані її мозок не дозволяють переживати всі емоції на повну силу [52].

Життя після війни – це ваше майбутнє, майбутнє ваших рідних та України. Майбутнє – це саме те, за що воюють українці і задля чого захищають свою землю. Турбота про себе та про свої емоції в ситуаціях, коли для цього є

хоча б найменша можливість, мала би стати такою ж важливою частиною боротьби за майбутнє України, як і нинішня хоробрість та бойова рішучість [52].

Під час війни, для людини природньо відчувати емоції, схильності та думки, до яких ми і не дійшли в мирний час.

З початку повномасштабного вторгнення все життя пересічних громадян України змінилося повною мірою, що для особистості є надмірно вагомим стресом. Тож, проблема впливу військових дій на психологічний стан кожного українця виступає важливою сьогодні та потребує наукового вирішення.

Метою праці є дослідження психологічних портретів українців з різними гендерними поведінковими стратегіями в умовах російської агресії.

Завдання дослідження:

1. Розглянути історію виникнення конфлікту Росії з Україною та охарактеризувати особливості поведінкових стратегій українців в умовах російської агресії.
2. Визначитися з методологію та організацією емпіричного дослідження.
3. Емпірично дослідити гендерні поведінкові стратегії в умовах російської агресії.

Об'єктом дослідження є поведінкові стратегії особистості.

Предметом дослідження є психологічні особливості гендерних поведінкових стратегій українців в умовах російської агресії.

Для досягнення мети й реалізації завдань дослідження застосовано такі методи дослідження: 1) теоретичні: загальнонаукові (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, систематизація, класифікація); 2) емпіричні: психодіагностичні, бесіда; 3) методи статистичної обробки даних (обрахунок відносних величин, t-критерію Стюдента).

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СПРИЙНЯТТЯ ВІЙНИ ТА РЕАКЦІЙ НА АГРЕСІЮ

1.1. Історія виникнення конфлікту Росії з Україною

Російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року о 3:40 ночі є продовженням російсько-української війни, розпочатої Росією ще в 2014 році, хоча й до цього часу Російська Федерація це заперечує. У ЗМІ та документах російське вторгнення в Україну 2022 року розглядають як агресивну війну Росії проти України. Генеральна асамблея ООН 2 березня 2022 року прийняла резолюцію, в якій засудила російське вторгнення в Україну та назвала його агресією Російської Федерації проти України. В цьому ж місяці 16 березня 2022 року Міжнародний суд ООН в місті Гаазі зобов'язав Росію припинити військові дії, які вона почала здійснювати проти України 24 лютого 2022 року [50].

Військова операція розпочалася з тривалого нарощування російських військ у прикордонних районах Російської Федерації та Білорусі з Україною з листопада 2021 року, а також з визнання 21 лютого 2022 року російською владою терористичних організацій в Україні — так званих «ДНР» і «ЛНР» — як державних утворень. З осені минулого року різноманітні засоби масової комунікації, закордонні та українські політики неодноразово наголошували, що нарощування кількості російських військ та техніки біля українського кордону є підготовкою Росії до повномасштабної війни з нашою країною, не зважаючи на те, що офіційні представники Росії заперечували такі свої плани та намір Росії напасти на Україну [50].

Майже водночас ЗС РФ почали беззастережно перекидати додаткові війська на окуповані території Донецької та Луганської областей [50].

24 лютого близько 4 години ранку за київським часом президент Росії Володимир Путін оголосив про початок «спеціальної військової операції».

Метою операції було оголошено «демілітаризацію та денацифікацію України». За лічені хвилини після оголошення операції Україна зазнала масових ракетних обстрілів по всій своїй території, зокрема й на околицях Києва. Російські війська вторглися в Чернігівську, Харківську, Херсонську і Сумську області з території Росії, Білорусії та тимчасово окупованого Криму. Разом із Росією Білорусь фактично воює проти України. З прикордонних районів агресора наносилися ракетні удари по території України, здійснювалися вильоти стратегічної авіації для завдання ракетно-бомбових ударів по українській території, а також здійснювалася передислокація та підтримка військ. Придністров'я (Молдова), що є контрольованим Росією, також становить потенційну загрозу для українців [50].

Уже в перші дні війни російська армія зазнала великих втрат в особовому складі та техніці, завдяки опору української армії та сил самооборони. На думку українських та міжнародних експертів, у своїй новітній історії, Росія в усіх війнах, в яких вона брала участь, ще не зазнавала навіть приблизно таких великих втрат як за перший місяць вторгнення. За даними західних спецслужб, Росія наštовхнулася на сильніший, ніж очікувалося, опір, що призвело до логістичних і технічних проблем в армії, нестачі палива, боєприпасів і продовольства, що підірвало бойовий дух нападників. Неочікуваним ударом по агресору стали стрімке об'єднання народів світу на підтримку України та запровадження жорстких санкцій проти Росії [58].

З початку вторгнення країни-агресор масово чинить воєнні злочини, а також веде активну інформаційну війну та застосовує пропаганду.

Щодо цілей російського вторгнення можливо судити як за заявами політиків, так і за бойовими діями російських військ у першій фазі війни. Очевидно, що військово-політичне керівництво росії на початку мало на меті:

-швидко захопити українську столицю, щоб ліквідувати нинішню владу та змінити її на проросійську чи принаймні нейтральну;

-захопити східну та південну частини країни, хоча б до лінії Дніпра, включаючи Одесу, що означало б відрізання України від виходу до Чорного моря та втрату більшої частини промислових територій. Таким чином, Україна повинна була б дуже швидко і без особливих втрат з боку російських збройних сил «зменшитися» до половини або 1/3 площі і де-факто опинилася б у стані економічного колапсу [43].

Щодо України, то її цілі в цій війні були і є зрозумілими: першим і найважливішим було і залишається не дати росії досягти своїх цілей. Особливо це стосується збереження власної держави як самостійного політичного утворення, здатного до подальшого суверенного функціонування. Причому йдеться не лише про політичну незалежність, а й про можливість функціонування економіки та суспільства взагалі [43].

Для досягнення цієї мети необхідно було не лише відбити російські атаки, але й отримати міжнародну підтримку на всіх рівнях: політичному, економічному, військовому та інформаційному. Останній елемент дуже важливий: Україна як країна з об'єктивно нижчим потенціалом, ніж росія, не змогла б самостійно у довгостроковій перспективі ефективно протидіяти російській агресії на кожному із зазначених напрямків [1].

Нині влада зосереджується на мінімізації втрат і збитків та збереженні вільного доступу до моря. Останнє питання важливе передусім у довгостроковій перспективі. У короткостроковій перспективі справа є більш проблематичною, оскільки більшість чорноморських портів залишається недоступною для України через мінування Чорного моря та блокування чорноморським флотом рф. Це унеможливує здійснення експорту (особливо продукції аграрного та металургійного секторів) у морський спосіб [4].

До того ж інші можливості, насамперед перекидання потоку вантажів через кордон України з ЄС (переважно з Польщею), фактично не може задовільнити потреби, бо існує проблема із залізничною колією та величезні проблеми з паливом. Очевидно, що це серйозний організаційний і

матеріально-технічний виклик для влади, але його можна реалізувати в розумні терміни – і думаю, йдеться про місяці, а не про роки [4].

Щодо війни, то, звісно, і Україна зазнає втрат – в основному це військові втрати, безпосередньо пов'язані з бойовими діями (втрати людей і військової техніки). Також це втрати серед цивільного населення (вбитими, пораненими, і, нарешті, депортованими до росії) та інфраструктури (пошкоджені мости, дороги, промислові підприємства, житлові будинки). Але слід зазначити, що цілком очевидно, що Україна після закінчення війни зможе відносно швидко відновити матеріальні збитки завдяки підтримці західних країн та міжнародних фінансових інституцій [38].

Війна не є традиційним чи «класичним» джерелом стресу. Вона завжди є неочікуваним явищем, до неї ніхто не готується. Незважаючи на те, що військові дії насправді не є «типовими» джерелами стресу, ймовірність їх виникнення дуже висока. Війну можна розглядати як джерело надзвичайного стресу — дуже інтенсивного та несподіваного. Саме з цим пов'язаний її психотравмуючий вплив. Проте, не зважаючи на те, що часто початкова реакція людей на такі травмуючі ситуації набуває форм апатії, витіснення чи заперечення того, що відбувається, врешті-решт, вони навчаються реагувати на такі суперкризові ситуації мобілізацією власних ресурсів, застосуванням позитивних копінг-стратегій [47].

Для сучасних жителів Європи широкомасштабні військові дії, що охоплюють значну кількість людей, територій та життєво важливий військовий ресурс країн є парадоксальним, неможливим і аж ніяк не передбачуваним. Зрозуміло, що існують інші, «гуманні» способи захисту власних політичних та економічних інтересів. Але ідеологічна відданість, пригнічена агресія і недалекоглядність можуть призвести до абсолютно необдуманих дій, що призведуть до гуманітарних криз [47].

Велика кількість втрат на фронті та серед мирних жителів, величезна кількість людей втратила своє житло. Багато хто змушений був стати біженцем, залишити свої будинки і переїхати в більш безпечні регіони або ж в

сусідні країни. Зіткнення зі смертю, невизначеність майбутнього, втрата рідних та близьких — все це є чинниками екстремального стресу [47].

Хоча напруга дуже висока, це не означає, що ми безсильні та безпорадні. Соціальні, політичні та економічні кризи мають парадоксальний відтінок: це відрив від минулого, одержимість старим, та водночас вказує на нове майбутнє, яке може буде, таким, яким ми самі його створимо. Якщо людина живе, вона не безпорадна. У неї є свій власний внутрішній потенціал, тому що вона принаймні має себе. Звичайно, не всі з нас мають стійку звичку покладатися на себе. Нинішня ситуація ще більше загострює цю потребу. Потрібно приймати рішення самостійно, керуючись доцільністю, комфортом, власною волею та інтуїцією [38].

Найголовніше, що необхідно робити у нинішній ситуації - розпочати та вміти активно планувати своє майбутнє. Як би дивно це не звучало, ми повинні активно мріяти, планувати та фантазувати про майбутнє. Наша свідомість, наш мозок не може довго нормально функціонувати в «порожнечі» і безглуздості. Свідомість повинна бути наповнена не страхом і сумнівами, а планами й мріями. Нові сенси та цілі зменшують ймовірність тривожної напруги, пов'язаної з невизначеністю майбутнього. Мрії - це свого роду заспокійливий «компрес» для нашого мозку в сучасній реальності [38].

1.2. Вплив військових дій на психологічний стан українців

Будь-які військові дії, а тим паче затяжна війна є чинником численних стресових ситуацій. До таких ситуацій можна позитивно адаптуватися через продуктивне міжособистісне спілкування, взаємодію, а також застосовуючи продуктивні поведінкові стратегії. Взаєморозуміння, колективна цілеспрямована співпраця, просоціальна й гуманітарна діяльність знижують поріг стресу та підвищують стресостійкість й мотивацію до повноцінного життя.

Корисна та надійна інформація також захищає людей та допомагає долати негативні переживання страху, невпевненості, невіри, злості. Це повідомлення про телефони та координати екстрених служб, контакти волонтерського центру, матеріально-технічні плани, поради де зберігати продукти, воду та ліки, поради щодо відновлення фізичного здоров'я та психологічної рівноваги. Така циркуляція інформації у соціальній комунікації зміцнює психологічну стійкість спільноти та формує імунітет від паніки й фейків [43].

Через війну, що триває сьогодні та яку розв'язала РФ, кожен 5 українець має ймовірність мати негативні наслідки із психічним здоров'ям, а кожен десятий відчувати ці наслідки на рівні середньої тяжкості чи важкої хвороби.

Аналіз публікацій психологів, психотерапевтів, лікарів дав можливість виділити певні прогностичні наслідки впливу перебування в умовах війни на психіку та здоров'я українців. Так перебування в стресових ситуаціях призводить до психічних розладів, виникненню ПТСР, які, у свою чергу, призводять до наступних психосоматичних розладів:

- збільшення кількості серцево-судинних захворювань, діабету, артритів, астми, онкології;
- збільшення смертності від онкологічних захворювань;
- розлади сну та, як наслідок, виникнення захворювань органів дихання;
- особам з ПТСР, порівняно з психічно здоровими людьми, є більш притаманними різноманітні серцево-судинні захворювання, кишково-шлункового тракту, та кісткових тканин;
- схильність до девіантної поведінки, що детермінує зловживання алкоголем та наркотичними речовинами [56].

Впродовж 10 місяців війни в Україні все більше і більше людей відчувають її наслідки для власної життєдіяльності, взаємин, соціальної поведінки, психічного здоров'я. Багато людей в перші дні війни почали проявляти просоціальну активність, займатися волонтерством, допомагати біженцям. Це допомагало їм уникати дистресу. Проте, тривале перебування в

стресових умовах війни має негативний вплив на психологічне самопочуття українців [56].

1.3. Особливості поведінкових стратегій українців в умовах російської агресії

Перебування в умовах війни, військових дії, агресії ворога є перебуванням в довготривалій тяжкій стресогенній ситуації. До таких ситуацій важко адаптуватися та зберегти психологічне здоров'я. З метою нівелювання стресогенних чинників люди змінюють стереотипні поведінкові стратегії, оволодівають та реалізують продуктивні копінг-стратегії. Над цим працюють й численні українські психологи та психотерапевти. Так, психотерапевти Марк Лівін та Анастасія Кузьменко [35] запропонували сім методів, які можуть допомогти людям подолати стресові ситуації та переживання:

1. Страх невідомості

Україна зараз багряно-червона. Ситуація все гірша у певних областях, тому що люди перебувають у зоні активних бойових дій. На інших територіях люди переживають хронічне стресове навантаження, бо не розуміють, чи почнуться активні бойові дії. Цей фон виснажує. Люди реагують на новини, на неможливість щось планувати. Це забирає багато енергії. Психіка опиняється в кризі, що виникає як відповідь на екстремальні ситуації. «Тільки почали ремонт у квартирі, тільки почали навчання, знайшли хорошу роботу. Тільки почали щось хороше, а війна все поставила на паузу». Здатність розуму впоратися з цим залежить, серед іншого, від попереднього досвіду, який проєктується на сьогодні [35].

Проекція попереднього досвіду

2. Пружність психіки – це здатність протистояти складним потрясінням і впливам. Вона формується протягом усього життя, але починається в

ранньому дитинстві. Наскільки сім'я підтримувала людину, наскільки безпечним було її життя. Люди, які мали любов, прийняття та розуміння у своєму життєвому досвіді, переживають ситуації менш серйозно, ніж ті, хто цього не відчував. Люди із життєствердним досвідом реагуватимуть на поточні події як на тимчасові трагедії, з якими можуть впоратися з гідністю [35].

Якщо в минулому людина була самотньою, робила все сама і не отримувала допомоги від інших, і зараз також опинилася наодинці, то вона не тільки усвідомлює те, що відбувається зараз, але й реагує на те, що було раніше. Вона часто думає про дитинство, а не про війну, й вона повинна витримувати подвійне навантаження [35].

3. Шокова травма

Це важливий захисний процес психіки, який відбувається у людей, які пережили всі події шоку. Тому в них не вистачає ресурсів для розуміння роботи та інших процесів, людина може робити багато речей механічно, однак її внутрішній світ мертвий. Варто навчитися приймати такий стан наркозу, але це тимчасово. Коли з'являються психологічні ресурси, стає можливим знову відчувати життя [35].

Неможливо відчувати стільки душевних страждань, болю, горя та страху, через які ми зараз проходимо. Щоб врятувати нас, розум приглушує емоції та почуття. І тоді з одного боку ми стаємо захищеними від болю й відчаю, а з іншого – не відчуваємо себе живим в цьому житті і в собі. Люди починають щось відчувати й переживати, коли у них є ресурси. І вони повернуться, лише якщо вона добре ставитиметься до себе, матиме незалежність або підтримку з боку інших і піклується про близьких. Їй потрібно знайти підтримку, щоб допомогти пережити події сьогодення. Такою підтримкою може бути легка діяльність з позитивними результатами. Наприклад, роздача продуктів харчування тим, хто потребує цього. І ця маленька діяльність забезпечує підтримку. Тому, що люди можуть контролювати свою ситуацію і більше не відчувати себе в пастці [35].

4. Стадії прийняття

Те, через ми зараз проходимо, схоже на фазу прийняття горя. Спочатку в нас шок. Потім йдуть відмови і думки про те, чи правильно ми вчинили. Якщо ситуація загострюється й наприклад, регіон, у якому людина перебуває, стає відрізаним від України, вона може запитувати себе: «Чому я не переїхав/ла вчасно?». Людина починає шукати підказки в минулому, де все могло змінитися і життя було б іншим, потім вона переходить до стадії переговорів. Коли настає фаза депресії, то у психіки є ресурси, щоб пережити весь біль. У цей період людина починає розуміти, що з нею сталося, й дивується цим подіям [35].

Заключний етап - прийняття. Краще сказати, що це згода з тим, що сталося. Велика частина людської енергії витрачається на заперечення, переговори та боротьбу зі своєю безпорадністю. «Цього не може бути».

Згода означає прийняття своїх обмежень та розуміння того, що вже сталася. Це означає, що швидко стане легше. Ні, але поступово проявляється душевна сила, ясність, здатність гідно реагувати, переживаючи за свою долю й долю близьких [35].

5. Виснаження через бажання бути в безпеці

Незважаючи на екстремальні події, люди тепер хочуть жити нормальним життям. Вона або перебуває в безпеці і прагне відчувати сьогоденне життя, або просто хоче повернутися до свого попереднього ритму. З одного боку, це гарне бажання, а з іншого - якість її життя може бути ще гіршою [35].

Хтось може вимагати від себе занадто багато, тому що він не згоден з подіями навколо нього або своїм станом. Він буде виснажений, тому що у нього ще не вистачить ресурсів. Людина може страждати безсонням і мислити про те, яким буде її майбутнє, що їй робити далі, як вона буде існувати. Це процеси, які можуть завдати ще більшого білю. Наприклад, тому що ми не можемо знати, що буде через місяць.

Тут потрібно розуміти, що більше підходить людині – розслаблення й можливість відпочити, навіть якщо це завдає болю, для відновлення чи

контролю. Коли ми вивчаємо та нормалізуємо те, що відбувається, і розвиваємо більш здорове ставлення до нашого оточення, ми можемо створювати нові нейронні мережі та способи справлятися з реальністю [35].

6. Кризовий стан

Через екстремальні події, наприклад, людині, яка завжди намагалася все робити правильно і робити добро, важко змиритися з тим, що її життя все ще зачіпається. Тож залишається лише зібрати вцілілі уламки. І це абсолютно нормально. Кардинальне змінення сприймання світу – це побічний ефект екстремальних подій навколо. У мирний час ми маємо розкіш спрощеного розуміння нашого «я у світі». Війна, як і всі екстремальні явища-події, руйнує цю простоту. Якщо в людини немає більш зрілої адаптивної моделі, її поганий стан може погіршитися. «Чому це відбувається зі мною? Це несправедливо» [35].

З часом ілюзія справедливості буде змінена екзистенційним розумінням того, що непередбачувані події відчуваються і вони не залежать від індивідуальних зусиль, як ми справляємося з ними і як інтегруємо їх у своє життя. Війна знайомить людину з життям, даним людині, внутрішній світ стає складнішим і глибшим. Але на такі зміни потрібен час [35].

Це нормально бути шокованим. Це нормально, якщо у вас зовсім немає емоцій або ви постійно намагаєтеся зрозуміти, що ви зробили не так або чому ви не опинилися в кращому місці. Це велика робота для дорослої частини особистості. Коли вона є, людина має тепле ставлення до себе, може супроводжувати себе в складних ситуаціях, може бути другом при виході з кризи. Пошук підтримки ззовні іноді може допомогти вийти з кризової ситуації, якщо у вас недостатньо внутрішньої підтримки [35].

7. Рівень травматизації

Якщо людина отримує підтримку від навколишнього світу або від успішних подій у своєму житті, це позитивно позначиться на здоров'ї психіки і рівень травматизації буде нижчим.

Наприклад, якщо людина може знайти роботу, оплатити рахунки та забезпечити своїх дітей, вона легше сприйме екстремальні події. А розуми тих, хто не отримав такої підтримки в житті, страждають від стресу, відчаю та безпорадності набагато більше. Це, у свою чергу, закінчується трагічно – стокгольмським синдромом, почуттям безпорадності, апатією або нездатністю брати участь у подальшому житті [35].

Види травматизації:

Зовнішні – це підтримуючі події в житті. Здатність отримувати емоційну та фізичну підтримку від інших, збереження нормальних сфер життя, нові можливості тощо. Зіткнувшись з апатією та агресією інших, відсутністю можливостей, розривом емоційних зв'язків з людьми, це поглиблює травму. Більше енергії витрачається на вирішення багатьох критичних проблем [35].

Внутрішні – це ставлення до себе. Здатність приймати обмеження, ставити нові завдання у сфері найближчого розвитку, розуміти власні особливості. Коли людина вимоглива до себе, ставиться до себе агресивно або ігнорує власні потреби та обмеження, більшість її розумових ресурсів блокується. І в межах життєвих подій ми можемо помічати речі, яким варто протисояти. Якщо таких подій мало, можна зрозуміти, чому ми виснажуємося. Без цього розуміння життя можливе, але дуже виснажливе [35].

Висновки до першого розділу

Отже, повномасштабна війна, яку розпочала РФ проти України, є подією, яку прирівнюють до акту геноциду українського народу. Наслідком цієї війни є не лише комбінована та множинна травма, яку переживають і переживатимуть сотні тисяч людей, але й, можливо, поява нових видів та способів переживання травматичного досвіду, нових поведінкових стратегій, нових адаптаційних механізмів та форм адаптації, які стануть предметом досліджень фахівців у сфері психічного здоров'я впродовж наступних років і десятиліть. Масштабність впливу травми на населення нашої країни приводить до розуміння того, що кожен із фахівців сфери охорони здоров'я в певний момент своєї професійної діяльності змушений буде взаємодіяти з людьми, що пережили травматичний досвід, та надавати допомогу. Робота з травмою стане частиною професійного досвіду лікарів різних спеціальностей, соціальних і педагогічних працівників, що спонукає нас поглибити вже існуючі знання про травму та її наслідки для різних груп населення.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ПОВЕДІНКОВИХ СТРАТЕГІЙ

2.1. Методологія та організація емпіричного дослідження

В сучасному світі наукове знання і процес його здобуття характеризуються системністю і структурованістю. Наукове знання має два рівня це емпіричний (дослідний) і теоритичний. Ряд дослідницьких засобів і методів забезпечує емпіричний і теоретичний етапи наукового дослідження. Якщо брати еміричний рівень, то на даному рівні досліджуваний об'єкт відображається здебільшого з позицій зовнішніх зв'язків і відносин. Емпіричному пізнанню притаманні збір фактів, первинне узагальнення, опис дослідних даних, систематизація і класифікація. Емпіричне дослідження спрямоване саме на предмет його пізнання [15].

В методології, а саме в психології для гендерних досліджень використовуються гендерна теорія. Згідно даної теорії майже всі традиційні відмінності між статями мають під собою не лише біологічну, а й соціальну основу. Ці відмінності конструюються в суспільстві під впливом соціальних інститутів, що представляють традиційні уявлення про ролі чоловіка та жінки у суспільстві, про маскуліність і фемініність, які і є основними категоріями гендерних досліджень.

Для дослідження гендерних характеристик особистості є гендерний підхід, який спрямований на аналіз психологічних аспектів міжстатевих взаємин і наслідків статевої диференціації у складних стосунках між чоловіками і жінками в процесі праці, служби, спілкування. Ця методологія дозволяє нам зрозуміти гендерні рольові моделі чоловічих і жіночих характеристик, ролей, статусу та поведінки. Він показує шлях особистісного зростання та самореалізації, вільний від традиційних гендерних стереотипів.

Якщо враховувати особистісний підхід, то він передбачає врахування у професійній діяльності індивідуально-психологічних, фізіологічних, фізичних, соматичних та інших особливостей жінок та чоловіків. У своїй гендерно-рольовій поведінці жінки та чоловіки проявляють особистісні якості, які є відмінними.

Діяльнісний підхід передбачає дослідження особливостей жінок та чоловіків в ході різних видів військово-професійної діяльності, а також форм їх особистісно-професійної самореалізації, виявлення того виду діяльності, який забезпечує найбільш ефективне формування і розвиток професійно-особистісних важливих якостей і психічних властивостей військовослужбовці, що дозволяють якісно вирішувати завдання службової діяльності.

Теоретичною базою дослідження є роботи сучасних вчених- психологів як зарубіжних, так і вітчизняних: Ш. Берн [5], Т.В.Бендас [2], О.А.Вороніної[2], що підкреслюють положення про те, що гендерний підхід дає можливість відійти від точки зору про жорстку природну зумовленість чоловічих і жіночих характеристик, відповідних ролей, статусів, а також жорсткої фіксованості статево-рольових моделей поведінки. Прихильники такого підходу доводять, що особистісний шлях розвитку, особистісне зростання й самореалізація не є обмеженими гендерними стереотипами [15].

В основі методологічного принципу взаємозв'язку маскулінності і фемінності лежить закон їх доповнюваності. Іншими словами, маскулінність і фемінінність, як полярні феномени, системно взаємодіють та доповнюють один одного в рамках єдиної гендерної картини світу особистості [15].

У психології існує велика кількість досліджень гендерної проблематики.

Пілотажне дослідження гендерних стереотипів було проведене Т. Резвушкіною з використанням методу семантичного диференціалу. Результати дослідження показали, що загалом гендерні стереотипи студентів є досить традиційними та репрезентують загальнолюдські цінності та ідеали. Проте виявлено частку респондентів, у гендерні стереотипи яких додано нові погляди на гендерні ролі.

При дослідженнях психології гендеру часто використовують метод контент-аналізу та асоціативний експеримент.

Дослідження типів професійної ідентичності жінок-військовослужбовців проводилися Н.О.Правдивець. Було підібрано методичний інструментарій та проведено дослідження серед жінок-військовослужбовців, загальна кількість яких становила 248 осіб віков від 25 до 55 років. В результаті проведеної роботи було виокремлено п'ять основних факторів.

Перший фактор «Гедоністичні аспекти професійної ідентичності у жінок-військовослужбовців» характеризується найвищим ступенем навантаження такими компонентами як цінності розваги, розвитку, творчої діяльності та пізнання.

Другий фактор характеризується найбільшим ступенем навантаження на такі компоненти як цінність суспільного визнання, соціальні потреби, потреби у безпеці та матеріальні потреби, а також прагнення до самовираження.

Третій фактор «Двовекторність розвитку професійної ідентичності у жінок-військовослужбовців», його характеристики визначаються тим, що у нього увійшли базові потреби особистості (матеріальні, соціальні, пізнавальні) при цьому окремо виділилися орієнтація на владу, гроші (мають високий ступінь факторного навантаження), егоїзм та результат праці.

Четвертий фактор має найбільше факторне навантаження на показники фемінність, маскуліність, орієнтація на працю, орієнтація на альтруїзм.

П'ятий фактор «Сімейно-товариські аспекти професійної ідентичності у жінок-військовослужбовців» отримав свою назву через високе факторне навантаження таких показників як цінність мати щасливу родину, друзів, бути чесним, щастя інших людей.

Дослідження особливості впливу гендерних стереотипів на вибір військової професії були здійсненні Д.В.Навольською. В процесі дослідження було виявлено, що відмінності в професійно гендерних стереотипах повністю співвідносяться із загальними гендерними стереотипами, тобто вміння

налагоджувати контакти притаманне жінкам, а чоловікам вміння організувати діяльність. При виборі професії жінки орієнтуються на збережені балансу між сім'єю та роботою, чоловіки спрямовані на справу.

Метою нашого емпіричного дослідження було визначення переважання маскулінних, фемінінних, чи андрогінних рис у військовослужбовців, на їх основі виявити психологічні особливості гендерних поведінкових стратегій в умовах війни Росії проти України.

Завдання: дослідити гендерні відмінності в поведінкових стратегіях в умовах війни; виявити взаємовплив та взаємозалежність між досліджуваними явищами; здійснити порівняльний аналіз результатів.

Дослідження мало низку етапів.

На 1-му етапі формувалася вибірка респондентів. Загалом у дослідженні взяло участь 50 чоловік (по 25 чоловіків та жінок) віком від 20 до 35 років.

На 2-му етапі підбирався психодіагностичний інструментарій відповідно до предмету дослідження та виконання його завдань. Було сформовано наступний комплекс методик: а) опитувальник Сандри Бем «Маскуліність\фемінінність» (BSRI) з метою вивчення особистісних та поведінкових особливостей, зумовлених статевою роллю ідентифікацією; б) особистісний опитувальник Тімоті Лірі з метою вивчення особливостей міжособистісних взаємин; в) орієнтаційна анкета Б.Басса з метою вивчення особистісної спрямованості: на себе, на справу, на спілкування.

На 3-му етапі здійснювалась психодіагностична робота та фіксація результатів дослідження.

Заключний етап дослідження було присвячено обробці результатів дослідження, їх аналізу та інтерпретації.

2.2. Формування та аналіз психодіагностичного інструментарію

Для огляду і обґрунтування вибору методик вивчались та аналізувались такі категорії як гендер, статево-рольова ідентичність, фемінінність, маскулінінність гендерна ідентичність та відповідна міжособистісна взаємодія. Опитувальник С. Бем «Маскулінінність – фемінінність» було використано для дослідження гендерних поведінкових стратегій: орієнтацій особистості на маскуліну, фемініну чи андрогінну поведінку.

Поняття маскуліності та феміності характеризують, відповідно, домінуючі орієнтації на чоловічу та жіночу поведінку. Пізніше було введено поняття андрогінії. Ця категорія поєднує як чоловічі так і жіночі якості та відповідні поведінкові стратегії. Поняття андрогінності було введено автором даної методики Сандрою Бем. Згідно з існуючим мисленням, індивіди не завжди є носіями артикульованої психологічної маскуліності чи феміності. В особистості можуть бути представлені істотні риси як маскулінного, так і фемінінного типів [21].

Отже за допомогою даної методики можна визначити, які самі властивості більше проявляються в поведінці особистості, наприклад, еволюційно притаманна чоловікам агресивність, чи жіноча м'якість та дружелюбність. Опитувальник доцільно застосовувати для старшого юнацького віку та дорослих людей, чия гендерна поведінка уже сформувалась. Також за його допомогою можна дослідити детермінацію статево-рольової поведінки, зокрема статево-рольової ідентифікації та відповідної поведінки людей, що жили та виховувалися в різних соціальних умовах [13].

Методика складається з 60 тверджень де пропонується оцінити наявність (або відсутність) у себе поданих якостей. За результатами діагностики отримуємо показники рівней орієнтацій особистості на фемінінність, маскулінінність чи андрогінність.

За допомогою особистісного опитувальника Т. Лірі діагностуємо домінуючі стилі міжособистісної поведінки в умовах міжособистісних

взаємин. Реалізуючи потребу в спілкуванні й прагнучи досягти власних цілей, людина має погоджувати власну поведінку з очікуваннями навколишніх людей як на рівні усвідомленого самоконтролю, так і неусвідомлено, завдяки механізму ідентифікації. Методика використовується як для самооцінки, так і для зовнішньої оцінки людини, за якою спостерігають («зі сторони») [13].

Методика Т. Лірі розроблена у 1954р. і призначена для дослідження уявлень суб'єкта про себе та своє ідеальне «Я», а також для вивчення взаємин в групах. За її допомогою виявляється переважаючий тип ставлення до людей в самооцінці та взаємній оцінці. При цьому виділяється дві шкали: «домінування - підпорядкування» і «дружелюбність - агресивність (ворожість)». Саме ці фактори визначають загальне враження про людину в процесах міжособистісного сприйняття [48].

В залежності від відповідних показників виділяють ряд орієнтацій - типів ставлення до оточуючих. Робляться висновки про вираженість типу, про ступінь адаптованості поведінки - ступеня відповідності (невідповідності) між цілями і досягненнями результатів в процесі діяльності. Дуже велика неадаптивність поведінки (виділені червоним кольором при представленні результатів) може свідчити про невротичні відхилення, дисгармоніях у сфері прийняття рішень або бути результатом будь-яких екстремальних ситуацій [48].

Опитувальник містить 128 оціночних суджень, які репрезентують 8 типів взаємин. Кожен з типів містить 16 пунктів, упорядкованих за висхідною інтенсивністю. Методика побудована так, що судження, спрямовані на з'ясування якого-небудь типу стосунків, розташовані не підряд, а особливим чином: вони групуються по 4 і повторюються через рівну кількість суджень. При обробці підраховується кількість стосунків кожного типу [13].

Орієнтаційна анкета Б. Басса [44] дозволяє виявити до чого людина дійсно прагне, що для неї є найважливішим, найціннішим і, при необхідності, відкоригувати свою поведінку.

Орієнтаційна анкета містить 30 пунктів. На кожен пункт анкети можна дати три відповіді, позначені літерами А, В, С. З трьох відповідей на кожне судження респондент обирає ту, яка найкращим чином виражає його точку зору, яка для нього є найбільш цінною або найбільшою мірою є тотожною реальній ситуації. На наступному кроці з відповідей на це ж запитання обирають найменш прийнятний варіант. Для кожного питання використовують тільки дві відповіді, зайву відповідь не записують [44].

За допомогою методики виявляються наступні типи спрямованості [44]:

1. Спрямованість на себе (Я) – орієнтація на пряму винагороду й задоволення безвідносно роботи й співробітників, агресивність у досягненні статусу, владність, схильність до суперництва, дратівливість, тривожність.

2. Спрямованість на спілкування (ОБ) – прагнення при будь-яких умовах підтримувати взаємини з людьми, орієнтація на спільну діяльність, але часто на шкоду виконанню конкретних завдань або наданню широкій допомогі людям, орієнтація на соціальне схвалення, залежність від групи, потреба в прихильності й емоційних стосунках з людьми.

3. Спрямованість на справу (Д) – зацікавленість у вирішенні ділових проблем, виконання роботи якнайкраще, орієнтація на ділове співробітництво, здатність відстоювати в інтересах справи власну думку, що корисна для досягнення загальної мети [44].

Висновки до другого розділу

1. Гендерні дослідження як теоретичний напрям і дослідницька практика сформувалися в 90-ті роки ХХ століття. Основною теорією, на якій базуються сучасні гендерні дослідження, є теорія соціального конструювання гендеру П.Бергера і Т.Лукмана. Підґрунтям досліджень гендерних характеристик особистості є гендерний підхід, який спрямований на аналіз психологічних аспектів міжстатевих взаємин і наслідків статевої

диференціації у стосунках між чоловіками і жінками в процесі праці, служби, спілкування. Гендерний підхід базується на рівноправності статей і спрямований на всебічний розвиток особистих схильностей людини, враховуючи при цьому специфіку впливу на міжстатевий розвиток всіх факторів життєдіяльності (соціальних, психологічних, економічних, політичних).

2. З метою вивчення особистісних та поведінкових особливостей, зумовлених статевою рольовою ідентифікацією обрано опитувальник С.Бем «Маскуліність – фемінінність». Для діагностики міжособистісних стосунків послуговував особистісний опитувальник Т.Лірі. за допомогою якого можна у процесі взаємодії з оточенням виявити як особистість проявляється в певному стилі міжособистісної поведінки; орієнтаційна анкета Б. Басса дозволяє виявити домінуючу спрямованість особистості.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ПОВЕДІНКОВИХ
СТРАТЕГІЙ В УМОВАХ ВІЙНИ**3.1. Дослідження поведінкових стратегій жінок та чоловіків з
різною гендерно-рольовою ідентичністю**

На початковому етапі дослідження було застосовано опитувальник С.Бем з метою вивчення особливостей гендерних поведінкових стратегій в умовах військової агресії Росії в Україні. Результати дослідження подано в таблиці 3.1 та рис.3.1.

Таблиця 3.1

Особливості гендерно-рольової ідентичності жінок та чоловіків

Тип гендерно-рольової поведінки	Жінки		Чоловіки		t-емп	p
	К-ть	%	К-ть	%		
Маскулінність	11	58,6 %	21	88,7 %	3,50	0,001
Фемінінність	8	22,6 %	0	0 %	-	-
Андрогінність	6	18,8 %	4	11,3 %	0,74	-
Разом	25	100 %	25	100 %	-	-

В результаті дослідження було виявлено, що 88,7% чоловікам з яскраво вираженим маскуліним типом притаманна сила, авторитарність, агресивність, жорсткість у поведінці, відповідальність за свої дії та вчинки (виражена інтернальність). Досліджуванні жінки (22,6%) також володіють маскуліними якостями. Даному типу притаманна раціональність, незалежність, активність, стриманість в емоційних проявах, схильність до ризику, здатність до досягнень.

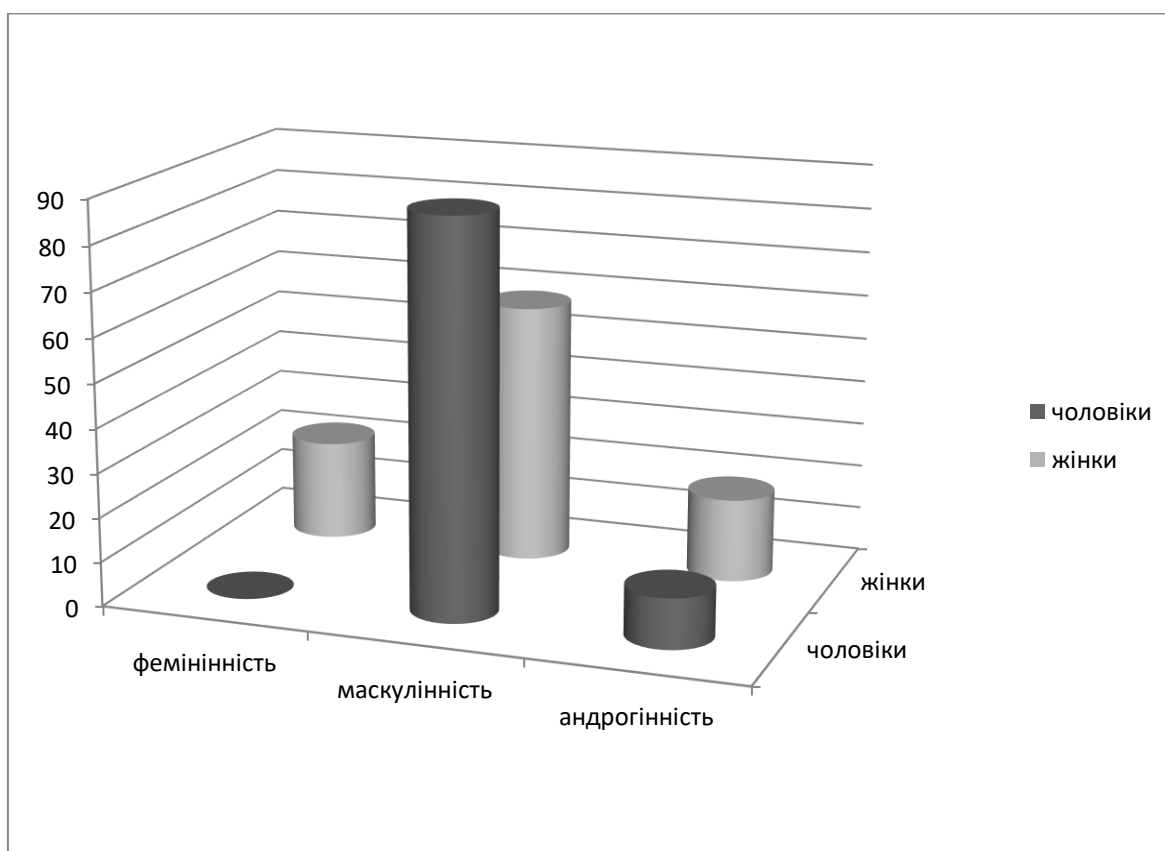

Рис.3.1. Особливості гендерно-рольової ідентичності жінок та чоловіків

Вище згадані риси вважаються «чоловічими». Тому жінок з такими рисами та типом поведінки серед громадських професій спостерігається незначна частина. Тому можна припустити, що названі властивості домінують у жінок через виконання чоловічої праці, перебування в чоловічому колективі та екстремальних, напружених ситуаціях. Також потрібно зважати, що обирають «чоловічі» професії жінки, що мають маскуліну

спрямованість. Такі жінки рідше потребують допомоги, частіше добре просуваються по службі та є більш незалежними і самостійними.

Фемінінний тип гендерно-рольової поведінки властивий лише 22.6% жінок і відсутній у чоловіків. Типовими фемінними якостями є емоційність, реалістичність, м'якість, сензитивність, емпатійність [55], турботливість, практичність, співчутливість, консервативність, комунікативність, інтуїтивність. Такій жінці важливо, щоб її розуміли, їй потрібно, щоб хтось поділив її почуття. Даний тип поведінки притаманний жінкам для яких взаємини з людьми є важливіші, ніж результат діяльності.

Поєднання високорозвинутих фемінінного та маскуліного типів поведінки та відповідних особистісних властивосте в одній людині будь-якої статі отримав назву андрогінність. За результатами аналізу отриманих показників емпіричного дослідження у невеликій групі респондентів як жіночої (18,8%) так і чоловічої (11,3%) статі було виявлено андрогінний тип гендерної поведінки. В останні десятиліття спостерігається збільшення осіб з андрогінною поведінкою. Розвинута андрогінія в людини, передбачає поліваріативність та гнучкість її статево-рольової поведінки, високу позитивну соціально-психологічну адаптацію та інші важливі якості й властивості.

Порівняльний аналіз, проведений за допомогою t-критерія Стьюдента, з показниками статистичної достовірності $p \leq 0,001$ та $p \leq 0,05$ показав, що відмінності в поведінкових стратегіях між чоловіками та жінками є достовірними.

3.2. Діагностика особливостей міжособистісних взаємин в умовах війни

Результати дослідження особливостей міжособистісних стосунків жінок та чоловіків відображені відображені в таблиці 3.2.

Високі показники як у чоловіків так і жінок спостерігаються за співробітницько-конвеційним стилем стосунків (середній бал, відповідно, в групі чоловіків $6,1 \pm 3,28$ та жінок $6,35 \pm 2,7$). Такі показники свідчать про гарні стосунки з оточуючими, прагнення підкреслити свою причетність до інтересів більшості, що є помірним показником та виявляє стиль міжособистісних взаємин.

Таблиця 3.2

Міжособистісні взаємини в умовах війни

Стиль взаємин	Чоловіки	Жінки	t-емп	p
Авторитарний (Владно-лідуючий)	$5,2 \pm 3,6$	$5,5 \pm 3,14$	0,45	-
Сгоїстичний (Незалежно-домінуючий)	$4,85 \pm 3,39$	$5,56 \pm 1,99$	0,20	-
Агресивний (Прямолінійно-агресивний)	$3,95 \pm 2,83$	$4,6 \pm 1,93$	1,19	-
Підозрілий (Недовірливо-скептичний)	$3,82 \pm 2,68$	$3,2 \pm 2,34$	1,10	-
Поступливий (Покірно-сором'язливий)	$5,95 \pm 3,11$	$3,4 \pm 1,78$	1,20	-
Залежний (Залежно-слухняний)	$3,75 \pm 2,63$	$5,7 \pm 2,82$	3,22	0,05
Дружелюбний (Співробітницько-конвенційний)	$6,1 \pm 3,28$	$6,35 \pm 2,7$	0,36	-
Альтруїстичний (Відповідально-великодушний)	$5,37 \pm 3,27$	$4,8 \pm 2,27$	0,91	-

Показники за шкалою альтруїзму у досліджуваних всіх типів гендеру переважно знаходяться на середньому рівні. У чоловіків відповідально-великодушний тип стосунків становить ($5,37 \pm 3,27$) балів, це свідчить про зверхобов'язковість, гіперсоціальність установок, підкреслений патріотичний альтруїзм (обов'язок перед людьми, яких захищають, тощо). У групі жінок даний тип поведінки дорівнює ($4,8 \pm 2,27$) бали, що проявляється вираженою готовністю допомагати навколишнім, турботливе ставлення, прояв симпатії, емоційність, співчуття, що не притаманно чоловікам.

Показник покiрно-сором'язливого типу мiжособистiсних взаємин у чоловiкiв становить $(5,95 \pm 3,11)$ балiв. Вiн вiдображає особливостi мiжособистiсної поведiнки такi як скромнiсть, сором'язливiсть, схильнiсть брати на свої плечi чужi обов'язки. У жiнок $(3,4 \pm 3,2)$ балiв, що свiдчить про низький рiвень поступливостi.

Власно-лiдируючий тип мiжособистiсної поведiнки у чоловiкiв дорiвнює $(5,2 \pm 3,6)$ балiв. Такi показники репрезентують впевненiсть у собі, умiння бути гарним куратором й органiзатором, присутнi властивостi керiвника. Середнiй бал в групi жiнок даного типу мiжособистiсної поведiнки дорiвнює $(5,55 \pm 0,45)$, що характеризується перевагою неконформних тенденцiй, бiльшою незалежнiстю думки нiж у чоловiкiв, що суперечить жiночому стереотипу фемiнiнностi.

Егоїстичний тип виражений у респондентiв на помiрному рiвнi. Слiд зазначити, що у респондентiв з фемiнною орієнтацiєю егоцентричнiсть та егоїстичнiсть проявляється бiльшою мiрою, порiвняно з маскулiнною. У чоловiкiв середнiй бал складає $(4,85 \pm 3,39)$, що вказує на егоїстичнi риси, орієнтацiю на себе, схильнiсть до суперництва. У жiнок середнiй бал в групi дорiвнює $(5,56 \pm 1,99)$. Це характеризує їх як упевнених в собі та прагнучих до лiдерства. Однак, прояв цiєї характеристики можна трактувати як егоїстичну спрясованiсть на себе, що, за нашими припущеннями, може знаходити вiдображення в поведiнцi фемiнiнних осiб, i водночас – як схильнiсть до суперництва, що ймовiрно є бiльш притаманним маскулiнним представникам.

Середнiй бал в групi чоловiкiв по залежно-слухняному типовi поведiнки дорiвнює $(3,75 \pm 2,63)$ балiв, у групi жiнок $(5,7 \pm 2,82)$ балiв, який є вищим нiж у чоловiкiв i характеризується потребою в наданнi допомоги й довіри iз сторони оточуючих, у їхньому визнаннi.

Щодо прямолiнійно-агресивного та недовiрливо - скептичного стилю поведiнки середнiй бал в групi чоловiкiв становить $(3,95 \pm 2,83)$ та $(3,82 \pm 2,68)$ вiдповiдно, що характеризується схильнiстю до конфлiктних

проявів, проявляється через вимогливість, прямолінійність, відвертість, непримиримість, роздратованість й домінування.

У жінок щодо недовірливо-скептичного типу міжособистісної поведінки показники невисокі ($3,2 \pm 2,34$) бали. Для жінок цього стилю міжособистісної поведінки характерні реалістичність суджень і вчинків, скептицизм і неконформність.

Середній бал в групі жінок по прямолінійно-агресивному типові міжособистісних стосунків дорівнює ($4,6 \pm 1,93$) бали, що відображає безпосередність, прямолінійність, наполегливість у досягненні цілей.

Порівняльний аналіз, проведений за допомогою t - критерія Стюдента, показав відмінності між чоловіками та жінками по залежно-слухняному стилю поведінки з показником статистичної достовірності $p > 0,05$, це свідчить проте що, жінки більш стримані та урівноважені, здатні підпорядковуватись, довіряють оточуючим, схильні до співпраці

Із таблиці 3.2 ми можемо побачити, що достовірних розбіжностей між такими типами, як: владно-лідуючий, незалежно-домінуючий, прямолінійно-агресивний, покійно-сором'язливий - не виявлено.

Але слід зауважити, що особистісний опитувальник Т.Лірі може бути використаний і для виявлення міри виразності маскуліних і фемініних властивостей у структурі особистості. Тест включає список з 128 характерологічних властивостей-тверджень, що згруповані в 8 психологічних тенденцій (шкал), що визначають різні особистісні риси: лідерство, впевненість у собі, вимогливість, скептицизм, поступливість, довірливість, добросердя, чуйність. Ознаки перших чотирьох шкал (лідерство, впевненість у собі, вимогливість, скептицизм) відповідають низці рис, що традиційно асоціюються з поняттям «маскуліність», тобто маскуліні характеристики особистості [15].

Ознаки шкал з п'ятої по восьму (поступливість, довірливість, добросердя, чуйність) відповідають низці рис, що традиційно асоціюються з поняттям «фемініність».

За допомогою порівняння результатів дослідження гендерно-рольової ідентичності та міжособистісних стосунків особистості жінок та чоловіків, нам вдалося відобразити зв'язок типів взаємин до оточуючих в залежності від типу гендеру (рис.3.2).

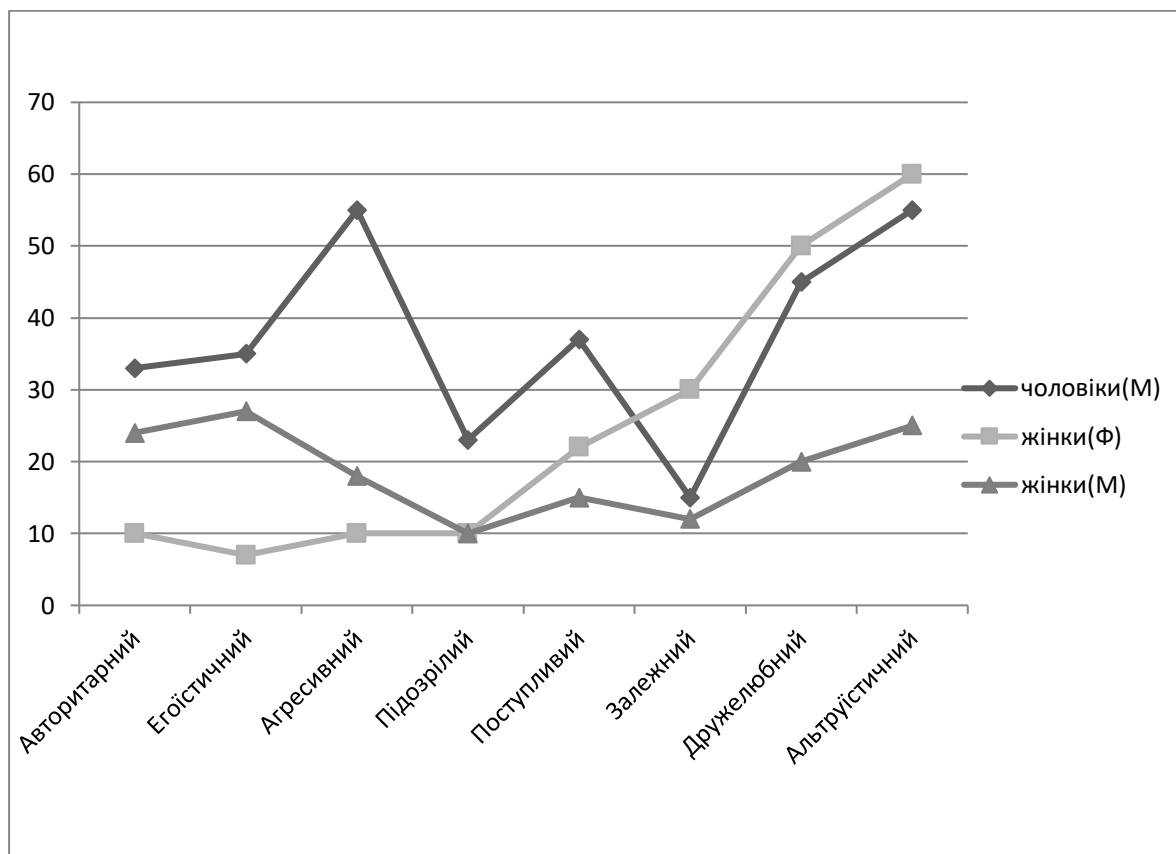

Рис.3.2. Типи міжособистісних стосунків до оточуючих в залежності від типу гендеру

На графіку (рис.3.2) помітно, що існує зв'язок маскулінності з авторитарним, егоїстичним та агресивним типом відносин.

Авторитарний тип стосунків притаманний третині маскулінних чоловіків (33%) та четвертій частині маскулінних жінок (24%). Такі результати підтверджують, що маскулінному типу гендерної поведінки все ж таки властиві такі характеристики особистості як упевненість, рішучість, організованість, вміння вести за собою та наполегливість. Вміння керувати, відстоювати свою думку у фемінінних жінок становить лише (10%), що вказує на їх скромність, нерішучість, поступливість.

Незалежно-домінуючу шкалу (егоїстичний тип) обрали та отримали високі результати маскулінні чоловіки (35%) та маскулінні жінки (27%) що вказує на егоїстичну направленість на себе, схильність до суперництва, що ймовірно є більш притаманним маскулінним представникам. Феменінні жінки лише (7%) обрали дану шкалу.

Агресивний тип стосунків притаманний маскулінним чоловікам (55%), маскулінним жінкам (18%), що проявляється через впертість, наполегливість та енергійність. Агресивні жінки серед феменінного типу поведінки теж зустрічаються (10%) це проявляється у вимогливості, прямолінійності, відвертості, роздратованості, особливо це стосується ситуацій особистісного характеру на відміну від маскуліного типу поведінки, які дані властивості використовують у професійній сфері.

Маскулінні чоловіки (23%) проявляють більшу **підозрілість** ніж маскулінні (10%) та феменінні (10%) жінки. Їм притаманні критичність, скритність, замкнутість. До того ж, вони схильні до прояву свого негативізму через агресію, що підтверджують наведені вище дані, які свідчать про високий рівень агресії у них.

Велика кількість досліджуваних маскулінних чоловіків (37%) проявляє тенденцію до високого рівня **поступливості**, що може проявлятися в сором'язливості, пасивності, намагання знайти опору в інших. Дана шкала відповідає рисам, що традиційно асоціюються феменінним типом поведінки, що є суперечливим для даного типу чоловіків. Можливо у чоловіків військовослужбовців це пов'язано з «професійною звичкою» підпорядковуватись. Оскільки дана професія вимагає від них стриманості, толерантності, вміння підкорятися приказам. Шкала поступливості притаманна маскулінним (15%) та феменінним (22%) жінкам, що не відхиляється від традиційно прийнятих стереотипів поведінки.

Поряд із поступливістю, доречно розглядати **залежність**, яку досліджувані маскулінні чоловіки (15%) та жінки (12%) проявляють переважно на помірному рівні як слухняність. Феменінним жінкам (30%),

залежність притаманна в більшій мірі, що вказує на їх боязливість, невміння чинити опір, наявність нав'язливих страхів, тривожності, а тому і залежності від оцінки інших.

Дружелюбність маскулінні особи чоловічої статі проявляють (45%), жіночої статі (20%), а фемінні жінки (50%), що говорить про прагнення підкреслити свою причетність до інтересів більшості, залежність у взаєминах.

Показники за шкалою **альтруїзму** у досліджуваних всіх типів гендеру переважно знаходяться на середньому рівні. Високий рівень демонструють жінки з фемінінним типом поведінки (60%), що може свідчити про більшу моральність до людей порівняно з іншими. Маскулінні жінки лише деяка частина (25%) та маскуліні чоловіки (55%) обрали дану характеристику. Загалом результати свідчать про схильність досліджуваних до турботливого ставлення, прояву симпатії, безкорисливості, делікатності, доброти та чуйності.

Таким чином, дослідження гендерно-рольової поведінки за методикою «Маскулінності-фемінінності» С.Бем та міжособистісних стосунків Т.Лірі дало змогу виявити та порівняти такі якості особистості чоловіків та жінок, як щирість, безпосередність, прямолінійність, наполегливість у досягненні мети, ініціативність, упевненість в собі, відчуття власної переваги над оточуючими, дратівливість, критичність, нетерпимість до помилок партнера, проте водночас вони прагнуть до тісної співпраці з колективом, кооперації, до доброзичливих взаємин з оточуючими, гнучкими та компромісними при вирішенні проблем і в конфліктних ситуаціях.

3.3. Вивчення особистісної спрямованості в умовах війни

Дослідження особистісної спрямованості жінок та чоловіків в умовах війни виявило значні гендерні відмінності, що відображено в таблиці 3.3 та наочно на діаграмі (рис.3.3.). У більшості (65,6%) жінок домінує спрямованість на спілкування з оточуючими. Характерними особливостями даної провідної спрямованості є прагнення за будь-яких умов підтримувати міжособистісні взаємини з людьми, розвинуті потреби в афіліації, прихильності та емоційних стосунках з оточуючими, орієнтація не на індивідуальну, а на сумісну діяльність, соціальне схвалення, конформізм. У групі чоловіків дана спрямованість становить 17,2%. Тобто вона не є домінуючою.

Таблиця 3.3

Особистісна спрямованість жінок та чоловіків

Тип спрямованості	Жінки		Чоловіки	
	К-ть	%	К-ть	%
на себе	4	11,3 %	8	23,1 %
на спілкування	13	65,6 %	7	17,2 %
на справу	8	23,1 %	10	59,7 %
Разом	25	100 %	25	100 %

Чоловіки (59,7%) більшою мірою спрямованні на справу якою займаються, зацікавлені у вирішенні ділових проблем, прагнуть до найкращого виконання роботи, орієнтовані на ділову співпрацю. У жінок спрямованість на справу становить (23,1%), це вказує на те, що дана

спрямованість не є актуальною для жінок. Вони більшою мірою спрямовані на сімейне благополуччя, ніж на кар'єрне зростання.

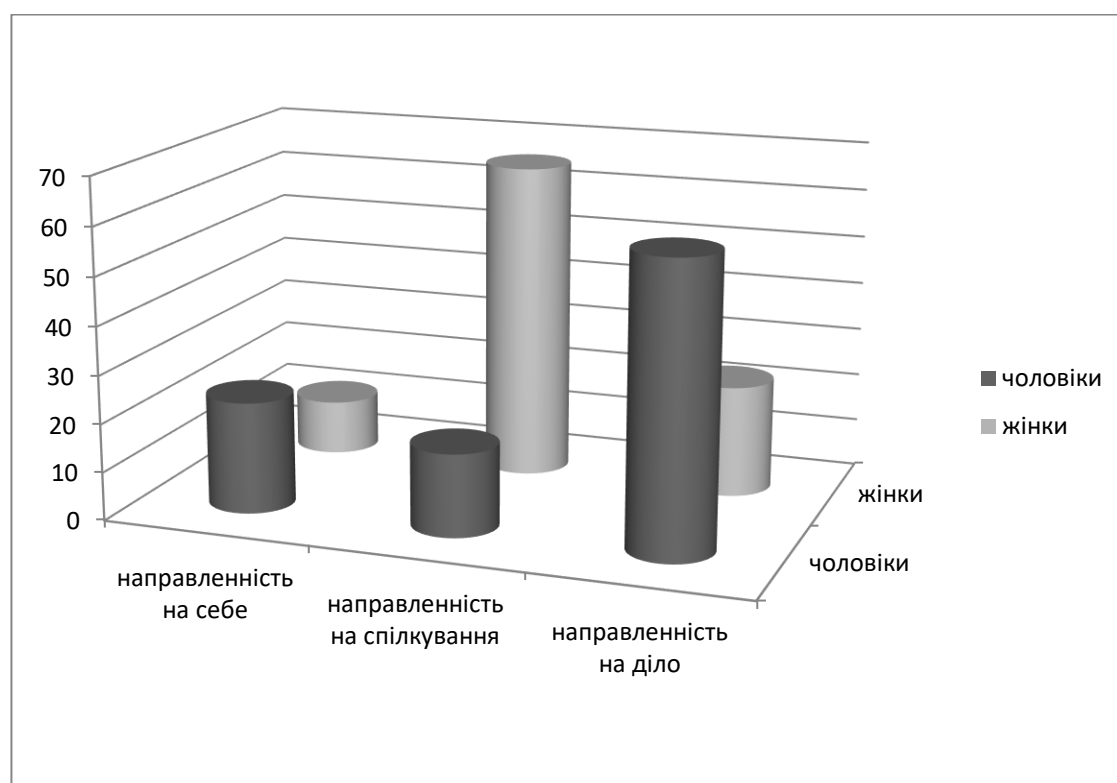

Рис. 3.3. Спрямованість чоловіків та жінок

Низькі показники жінки отримали також за шкалою спрямованості на себе (11,3%), у чоловіків спрямованість на себе є більш актуальною 23,1%. Таким жінкам та чоловікам притаманна орієнтація на матеріальну винагороду, а не на задоволення від співпраці з колегами. Також вони схильні до прояву агресивності при досягненні соціального статусу. Їм властиві інтровертованість, владність, тривожність, дратівливість та схильність до суперництва.

Висновки до третього розділу

1. Виявлено гендерні відмінності в поведінкових стратегіях чоловіків та жінок. Чоловіки яскраво виражають маскулінний тип поведінки (88,7%), що виражається в авторитарності, жорсткості, відповідальності за свої дії та вчинки, наполегливості, рішучості, фізичній агресії. Серед жінок лише 58,6% є маскулініми, проте виявляють вони її по-іншому ніж чоловіки. Маскуліні жінки не наполегливі, а вперті, агресивні не фізично, а вербально, не рішучі, а схильні до ризику, жорстокість в поведінці компенсують прямолінійністю. Отже, жінки з притаманним їм патерном маскулінних особливостей, все ж залишаються по-своєму жіночними та толерантними.

Вище згадані риси вважаються «чоловічими». Тому жінок з такими рисами та типом поведінки серед громадських професій спостерігається незначна частина. Очевидно, названі властивості домінують у жінок через виконання чоловічої праці, перебування в чоловічому колективі та екстремальних, напружених ситуаціях. Також потрібно зважати, що обирають «чоловічі» професії жінки, що мають маскулінну спрямованість. Такі жінки рідше потребують допомоги, частіше добре просуваються по службі та є більш незалежними і самостійними.

2. Фемінінний тип гендерно-рольової поведінки властивий для 22,6% жінок. Жінки даного типу гендерної поведінки більш емоційні, комунікативні, емпатійні, реалістичні, м'які, співчутливі, турботливі, прагматично-практичні, консервативні, інтуїтивні. Жінкам необхідно, щоб її розуміли, а також, щоб хтось розділяв почуття. Даний тип поведінки притаманний жінкам для яких взаємини з людьми є важливіші, ніж результат діяльності. Слід зауважити, що фемінінний тип поведінки відсутній у чоловіків.

3. Незначна частина респондентів мають андрогінний тип поведінки: 18,8% жінок та 11,3% чоловіків. Розвинута андрогінність таких

особистостей зумовлює поліваріативність та гнучкість статевої й гендерної поведінки, а також адекватні статево та гендерну ідентифікацію.

4. Авторитарний тип стосунків притаманний маскулінним чоловікам (33%) та маскулінним жінкам (24%). Маскулінному типу гендерної поведінки властиві такі характеристики особистості як упевненість, рішучість, організованість, вміння вести за собою та наполегливість. Вміння керувати, відстоювати свою думку у фемінінних жінок становить лише (10%), що репрезентує їх скромність, нерішучість, поступливість. Незалежно-домінуючу шкалу (егоїстичний тип) обрали та отримали високі результати маскулінні чоловіки (35%) та маскулінні жінки (27%). Це вказує на егоїстичну спрямованість на себе, схильність до суперництва, що ймовірно є більш притаманним маскулінним представникам. Лише 7% фемінінних жінок обрали дану шкалу. Маскулінні чоловіки (23%) проявляють більшу підозрілість ніж маскулінні (10%) та фемінінні (10%) жінки. Їм притаманні критичність, скритність, замкнутість.

5. Переважна кількість досліджуваних маскулінних чоловіків (37%) проявляє тенденцію до високого рівня поступливості. Дана шкала відповідає рисам, що традиційно асоціюються фемінінним типом поведінки. Можливо у чоловіків військовослужбовців це пов'язано з «професійною звичкою» підпорядковуватись. Оскільки дана професія вимагає від них стриманості, толерантності, вміння підкорятися приказам. Шкала поступливості притаманна маскулінним (15%) та фемінінним (22%) жінкам, що не відхиляється від традиційно прийнятих стереотипів поведінки.

Фемінінним жінкам (30%), залежність (боязливість, невміння чинити опір, наявність нав'язливих страхів, тривожності, а тому і залежності від оцінки інших) притаманна в більшій мірі ніж маскулінним.

Прояв дружелюбності в маскулінних осіб чоловічої статі (45%) і фемінінних жінок (50%) знаходиться на одному рівні, що говорить про прагнення підкреслити свою причетність до інтересів більшості.

Показники за шкалою альтруїзму у досліджуваних всіх типів гендеру переважно знаходяться на також на одному рівні. Високий рівень альтруїзму демонструють жінки з фемінінним типом поведінки (60%), що може свідчити про більшу гуманність, порівняно з іншими. Лише деяка частина маскулінних жінок (25%) та більше половини маскулінних чоловіків (55%) обрали дану характеристику. Загалом результати свідчать про схильність досліджуваних до прояву безкорисливості, делікатності, доброти.

Таким чином, дослідження гендерно-рольової поведінки за методикою «Маскулінності-фемінінності» С.Бем та міжособистісних стосунків Т.Лірі дало змогу виявити та порівняти такі якості особистості чоловіків та жінок, як щирість, безпосередність, прямолінійність, наполегливість у досягненні мети, ініціативність, упевненість в собі, відчуття власної переваги над оточуючими, дратівливість, критичність.

6. Особистість жінки більшою мірою спрямована на спілкування (65,6%). Чоловіки майже не мають спрямованості на спілкування (17,2%). Чоловіки (59,7%) більшою мірою спрямованні на справу якою займаються, на ділову співпрацю, зацікавлені у вирішенні ділових проблем. У жінок спрямованість на справу становить 23,1%. Це свідчить про те, що дана спрямованість не є актуальною для жінок, вони більшою мірою спрямовані на сімейне благополуччя ніж на кар'єрний ріст. Низькі показники жінки отримали також за шкалою «спрямованість на себе» (11,3%). Для чоловіків егоцентризм є більш актуальним (23,1 %). Їм властиві схильність до суперництва, потреба у владі, агресивність в процесі досягнення соціального та кар'єрного статусів, орієнтація на винагороду. Отже, за результатами нашого дослідження помітно, що гендерні відмінності в поведінкових стратегіях наявні і в деяких особистісних рисах яскраво виражені. Але також слід зауважити, що в деяких видах діяльності жінки, не поступаються в силу своїх резервних можливостей (слабкістю, невпевненістю, нерішучістю тощо), чоловікам. Жінки більшою мірою скритні, стримані, але в надзвичайних

ситуаціях при вирішенні складних завдань активізують всі свої можливості для відповідально виконаної роботи.

ВИСНОВКИ

Ми розглянули події повномасштабної війни, яку розпочала РФ проти України. Наслідком цієї війни є не лише фізичні втрати населення, але й психологічне ураження громадян. Масштабність впливу психологічних травм на населення нашої країни приводить до розуміння того, що кожен із фахівців сфери охорони здоров'я в певний момент своєї професійної діяльності змушений буде взаємодіяти з людьми, що пережили травматичний досвід, та надавати допомогу.

У нашій праці було проведено теоретичний аналіз і емпіричне дослідження психологічних портретів українців з різними гендерними поведінковими стратегіями в умовах російської агресії, що дало можливість сформулювати наступні висновки.

1. Стрес – це реакція організму людини на зовнішні чи внутрішні негативні чинники та фактори. Війна в Україні є мегастресовим фактором для кожного громадянина, який зумовив прояв не лише традиційних стресових реакцій, копінг-стратегій, а специфічних, що нівелюють стереотипні патерни поведінки та зумовлюють нові поведінкові стратегії, зокрема гендерні.

Гендерна статево-рольова ідентичність проявляється у спрямованості особистості, виборі соціальних ролей, міжособистісній взаємодії та спілкуванні.

2. З метою вивчення особистісних та поведінкових особливостей, зумовлених статево-рольовою ідентифікацією обрано опитувальник С.Бем «Маскуліність – фемінінність». Для діагностики міжособистісних стосунків послуговував особистісний опитувальник Т.Лірі. за допомогою якого можна у процесі взаємодії з оточенням виявити як особистість проявляється в певному стилі міжособистісної поведінки; методика діагностики спрямованості особистості Б.Басса (орієнтаційна анкета Б. Басса) дозволяє виявити домінуючу спрямованість особистості.

3. Результати дослідження гендерно-рольової поведінки в умовах війни показали, що маскулінний тип поведінки притаманний як чоловікам так і жінкам. Також невелика частина жінок (22,6%) яскраво проявляють фемінінний тип поведінки, який підкреслює їх м'якість, залежність від оточуючих, жіночність. Такий тип поведінки в групі чоловіків відсутній. Незначна частина респондентів мають андрогінний тип поведінки: 18,8% жінок та 11,3% чоловіків. Така поведінка характеризується проявом гнучкості, поліваріативності, адаптивними особистісними властивостями.

4. Результати дослідження міжособистісних взаємин показали, що існує відмінність між чоловіками та жінками по залежно-слухняному стилю поведінки з показником статистичної достовірності $p \leq 0,05$, що вказує на те що, жінки більш стримані та урівноважені, здатні підпорядковуватись, довіряти оточуючим, схильні до співпраці. Достовірних розбіжностей між такими типами, як: владно-лідуючий, незалежно-домінуючий, прямолінійно-агресивний, покійно-сором'язливий - не виявлено.

5. За допомогою порівняння результатів дослідження гендерно-рольової поведінки та міжособистісних стосунків особистості виявлено взаємозв'язок між домінуючими типами взаємин з оточуючими та типом гендеру. Існує позитивний достовірний взаємозв'язок маскулінності з авторитарним, егоїстичним та агресивним типом ставлень та позитивний достовірний взаємозв'язок фемінінності з дружелюбним та альтруїстичним типом ставлень.

6. Дослідження особливостей спрямованості особистості виявило достовірні гендерні відмінності. Чоловіки більшою мірою спрямовані на справу якою займаються, прагнуть до найкращого виконання роботи, тоді як жінки спрямовані на спілкування та сімейний затишок.

7. У роботі з українцями в умовах війни керівники мають враховувати особливості гендерних відмінностей поведінкових стратегій для успішного виконання поставлених завдань. Дані результати можуть бути використані у

практиці психологів, військових психологів, а також можуть бути корисними у подальших наукових роботах з гендерної проблематики.

Перспективою дослідження є більш глибоке дослідження проблеми гендерних особливостей, гендерних стереотипів та їх ролі у формуванні особистості, зокрема в післявоєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базаров Т. Ю. Социально-психологические методы и технологии управления персоналом организации / Т. Ю. Базаров. – М.: Ин-т повышения квалификации гос. служащих, 2000. – 159с.
2. Бендас Т.С. Гендерная психология. Учебное пособие: Бендас Т.С. – СПб.: Питер, 2006. – 431 с. ISBN 5–94723–369-X.
3. Бендас.Т.В. Личность лидера как отражение гендерных и этнических стереотипов, сформированных в определённой культуре. БендасТ.В. – М., 2000. – С.34–139.
4. Бенеш Г. Психологія: dtv-Atlas: Довідник: переклад з німецької. К.: Знання-Прес, 2007. 510 с.
5. Берн Ш. Гендерна психологія / Ш. Берн. - СПб.: «Прайм-Еврознак», 2001. - 320с.
6. Варій М.Й. Загальна психологія. 2-ге вид., випр. і доп К.: Центр учбової літератури, 2007.
7. Винославська О.В., Бреусенко-Кузнецов О.А, Зливков В.Л. та інші. Психологія: Навч. посібник. К.: фірма «ІНКОС», 2005.
8. Воронина О.А. Основы гендерной теории и методологии. / Воронина. О.А. – М.: МЦГИ – МВШСЭН, 2001. – С. 416.
9. Гай-Нижник, П., Чупрій, Л. (2016). Російсько-українська війна: особливості розв'язання військово-політичного конфлікту на Сході і Півдні України за сучасних геополітичних умов. Українознавство, (4 (61)), 103-121.
10. Грей Д. Чоловіки з Марсу, жінки – з Венери // Міжособистісне спілкування: Хрестоматія.-СПб.: Питер, 2001.
11. Джеймс Ф.Л. Самоисполняющееся пророчество: гендер с социально-психологической точки зрения. Джеймс Ф.Л. – СПб.: Питер, 2001. – С. 144–161. URL: <https://studizba.com/files/show/doc/40869-11-130182.html>
12. Дубравська Д.М. Основи психології: Навч. посібник. Львів: Світ, 2001.

13. Диференціальна психологія - Палій А.А. Київ 2010 р. 432с.
14. Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах. Навч. посібник. Київ.: 2014.
15. Духневич, В. М. Психологічна готовність громади до надзвичайної ситуації. В О. Ю. Дроздов, І. І. Шлімакова (Наук. ред.), Десяті Сіверянські соціально-психологічні читання: Матеріали Міжнародної наукової конференції (29 листопада 2019 року, м. Чернігів) (с. 122–126). Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2020.
16. Егоров В.И. Влияние службы в Советских Вооруженных Силах на формирование личности социалистического типа: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.02 / Военно-политическая академия им. В.И. Ленина. – М., 1979. – 171 с.
17. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М., 1996.
18. Журавльова Л.П. Психологія емпатії: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007.– 328 с.
19. Здравомыслова, О.М. Общество сквозь призму гендерных представлений. Здравомыслова О.М. – М., 1999. – С. 184–192.
20. Иванова Н.Л. Профессиональная идентичность в социально-психологических исследованиях // Вопросы психологии. – 2008. – № 1. – С. 89-100с.
21. Ильин С.П. Эмоции і почуття - СПб: Питер, 2002 - 115с.
22. Каган, В.Е. Стереотипы мужественности-женственности и образа «Я» у подростков. Каган В.Е. – М., 1989. – С. 53–62. URL: <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-predstavlenii-o-muzhestvennosti-zhenstvennosti-u-zhenshchin-s-razlichnoi-seksual>.
23. Кальчук.О.С. Теоретичні підходи до вивчення мотивації військовослужбовців-жінок до професійної діяльності / О. С. Кальчук // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць. – 2006. – № 6. – 40с.

24. Каралаш Н.Г. Соціально-психологічний аспект адаптації в суспільстві перехідного типу. Н.Г. Каралаш. Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. 2012. Вип. 621-622. –268 с.
25. Клеціна І.С. Гендерна соціалізація: навч. посібник / І.С. Клеціна. - Спб: Изд-во СПбГУ, 1998. - 228с.
26. Климчук В. А. Тренинг внутренней мотивации / В. А. Климчук. – Спб. Речь, 2006. – 76с.
27. Козелецький Ю. Психологічна теорія рішень. - М.: Прогрес, 1991.
28. Корольчук М.С., Крайнюк В.М., Марченко В.М. Психологія: схеми, опорні конспекти, методики: Навч. посібник К.: Ельга, Ніка Центр, 2015.
29. Кон И.С. Половые различия и дифференциация социальных ролей – М., 2009. – С. 763–776.
30. Каліченко Б. М. Явище інформаційної війни в українських засобах масової інформації. Науковий журнал «Політикус». Черкаси, 2016. 674 с.
31. Корчемный П., и др. Военная психология: методология, теория, практика Москва 1996 г.
32. Кобільник Б. Ю., Гізур А. І. Роль інформаційно-психологічних впливів у інформаційній війні. Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Кропивницький, 23–25 листопада 2016 року). Кропивницький, 2016. 684 с.
33. Литвинчук О.В. Трансформації ідентичностей у контексті адаптивних процесів. О. В. Литвинчук. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2016. Вип. 65. 784 с.
34. Майерс Д. Социальная психология. – Спб.: Питер, 1998. – С. 256–267 М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посібник. 3-е вид., К.: Вища школа, 2004.
35. Марк Лівін, Анастасія Кузьменко. Як справитися з тривалим стресом через шокові події URL: <https://www.the-village.com.ua/village/knowledge/simple-words/324835-chi-normalno-scho-ya-7-poyasnen-pro-te-yak-psihika-adaptuetsya-do-viyni>

36. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ.: Центр учбової літератури, 2013.
37. Максименко С.Д. Загальна психологія. 2-ге вид. – Вінниця: Нова Книга, 2004.
38. Муляр В. І. Проблема становлення особистості в системі «індивід – суспільство» (філософсько-культурологічний аналіз) . В. І. Муляр. Житомир : ЖДТУ, 2005. 320 с.
39. Майерс Д. Психология: перевод с английского. Мн.: ООО "Попури", 2011. 848 с.
40. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія: Навч. посібник. К., 2020.
41. Наталія Алюшина. Психологія війни. Як знайти сили і не втратити здоровий глузд. URL: https://lb.ua/blog/natalia_aliohyna/512605_psihologiya_viyuni_yak_znayti_sili_i.html
42. Панфілов О.Ю. Вплив преси на соціалізацію особистості військовослужбовця (Філософсько-соціологічний аналіз): Автореф. дис. канд. філос. наук:/ Харківський військовий університет. – Х., 1998. – 16 с.
43. Пашукова Т. І., Допіра А. І., Дьяконов Г.В. Практикум із загальної психології. За ред. Т. І. Пашукової. К., 2000. 301 с.
44. Психологічна підготовка працівників міліції до дій в екстремальних умовах та надзвичайних ситуаціях. Актуальні проблеми психології, Т. 7, Вип. 15, 632 с.
45. Психологічна підтримка публічних службовців в умовах воєнного стан: [практикум для тренерів] / Н. Алюшина, Ю. Жигуліна-Фаль, Н. Наулік та ін.; за заг. ред. проф. О. Редліха, С. Хаджирадєвої. Миколаїв: Ємельянова Т.В., 2022. 166с.
46. Психология личности: учеб. пособие для вузов / под общ. ред. П.Н.Ермакова, В.А. Лабунской. – М.: Эксмо, 2007. – 653 с.
47. Психотерапевт Андрій Старовойтов: про кризи, війну в Україні та збереження самого себе. URL: <https://healthcenter.od.ua/2022/04/01/>

psyhoterapevt-andrij-starovojtov-pro-kryzy-vijnu-v-ukrayini-ta-zberezhennya-samogo-sebe/

48. Провоторова Н. В. Соціально-психологічні особливості формування мотивації до соціономічної професійної діяльності / Н. В. Провоторова // Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Психіатрія: зб. наук. праць. – 2011. – № 41. URL:http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu_psykhol/2011_41/19.htm

49. Радіна Н.К. До проблеми використання гендерного аналізу в психологічних дослідженнях / Н.К. Радіна // Вопр. психології. - 1999. - № 2. - С. 22-28.

50. Російське вторгнення в Україну. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Російське_вторгнення_в_Україну_\(2022\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російське_вторгнення_в_Україну_(2022))

51. Румянцева Т. В. Особенности структуры идентичности студентов второго курса медицинского вуза // Ярославский психологический вестник. – Ярославль, 2005. – Вып. 16.– С. 73–75.

52. Савчин М.В. Загальна психологія. Частина 1. Нвч. пос. Дрогобич. 2009. 372 с.

53. Симонов П.В., Ершов П.М. Темперамент. Характер. Личность. — М., 1984.

54. Трофімов Ю.Л., Рибалка В.В., Гончарук П.А. та ін.; Психологія: Підручник за ред. Ю. Л. Трофімова. К., 2000.

55. Ложкін Г., Волянчук Н. Професійна ідентичність в контексті маргінальної поведінки. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent>.

56. Через війну. Психологічної підтримки потребуватимуть близько 15 млн українців — Віктор Ляшко. URL: <https://life.nv.ua/ukr/health/vpliv-viyni-na-psihične-zdorov-ya-ministr-ohoroni-zdorov-ya-viktor-lyashko-dilitsya-prognozami-50248075.html>

57. Шангіна Л. «Русский мир» для України: російський і руський світи. Людмила Шангіна. Національна безпека і оборона. № 4. 2012. 673 с.

58. Зузана Масопустова. Емоції, пов'язані з війною, та емоції під час війни як допомогти дітям. URL: https://psych.fss.muni.cz/ukrajina/doporuceni/children_help_ua.

59. Block JH Conceptions of sex-role: Some cross cultural and longitudinal perspectivesc / JH Block / American Psechologist, 1973, v.28, p. 512-526

60. Money J. Hampson J. G, Hampson J.L. An examination some Basic sexual Consepts: The Avidence of Human Hermophroditism. Bull.Johns Hopkins Hasp., 1955.p.

61. Zhuravlova, L. & Chebykin, O. (2021). The Development of Empathy: Phenomenology, Structure and Human Nature. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 264. <https://doi.org/10.4324/9781003145370>